

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NEFT VƏ SƏNAYE UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

PAŞAZADƏ CAVANŞİR HÜMMƏT OGLU

AZƏRBAYCANDA NEFT-QAZ SƏNAYESİNİN EMAL ŞƏBƏKƏSİNİN
GENİŞLƏNDİRİLMƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ VƏ
PERSPEKTİVLƏRİ

İxtisas: 5304.01-“İqtisadi fəaliyyət növləri”
İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2016

Dissertasiya işi Odlar Yurdu Universitetində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

iqtisad elmləri doktoru,
professor Qənimət Əsəd oğlu Səfərov

Rəsmi opponetlər:

iqtisad elmləri doktoru, professor
Məhəbbət Aşır oğlu Məmmədov

iqtisad elmləri namizədi ,dosent
İsmayıl Cəfər oğlu Həsənov

Aparıcı təşkilat:

Azərbaycan Texniki Universiteti

Dissertasiyanın müdafiəsi”30” iyun 2016-cı ildə saat 11-də Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin nəzdindəki D.02.141- Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1010. Bakı şəhəri, Azadlıq prospekti 34, ADNSU

Dissertasiya işi ilə ADNSU-nin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat ___ may 2016-cı il tarixində göndərilmişdir.

D.02.141 Dissertasiya

şurasının Elmi katibi: t.ü.e.d., prof.

Ə. M. Əliyev

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra milli iqtisadiyyatın optimal iqtisadi inkişaf modelinin formalaşdırılmasında həlledici və aparıcı iqtisadiyyat sahəsi kimi-neft və qaz sənayesinin inkişaf etdirilməsi və onun emal şəbəkəsinin genişləndirilməsi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, bu sahələrin kompleks və intensiv inkişafı hesabına milli iqtisadiyyatın digər sektorlarının inkişafının sürətləndirilməsi, bütövlükdə milli iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşdırılması problemlərinin həllinə əlavə stimullar və imkanlar yaratmaq mümkündür. Bu istiqamətlərdə strateji hədəflər və əsas prioritet vəzifələr neft strategiyasının reallaşdırılması ilə əlaqədar olaraq daim aktuallığı ilə fərqlənilirlər. Bu baxımdan, ölkəmizdə neft-qaz sənayesinin emal şəbəkəsindən və onun resurs potensialından səmərəli istifadənin təmin edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir, bu istiqamətdə görülən işlərin, tətbiq edilən mexanizmlərin təkmilləşdirilməsini şərtləndirir, yüksək texnologiyalar əsaslı və məhsuldar emal şəbəkəsinin yaradılmasını zəruri edir.

Dünya ölkələrində neft və qaz xammallarından maksimum səmərəli istifadə edilməsi problemlərinə kifayət qədər diqqət yönəldilir, bu sahənin inkişafına külli miqdarda investisiyalar yatırılır, emal müəssisələrinin istehsal güclərinin tam yüklənməsi və onlardan məhsuldar istifadəsi təmin edilir. Hazırda dünya üzrə orta illik emalın həcmi neft-qaz və neft-kimya emal müəssisələrində 711-715 mln. ton səviyyəsindədir. Dünya ölkələrində neftqazkimya kompleksinin əsas xammalları kimi birbaşa qovulmuş benzin fraksiyaları, etan, sıxılmış qazlar, o cümlədən propan, butan, həmçinin qazoyl daha çox diqqət çəkirlər. Neft-qaz sənayesinin geniş həcmli və yüksək məhsuldarlığa malik emal sahələri və müəssisələri əsasən ABŞ, Yaponiya, Çin, Rusiya və Qərbi Avropa ölkələrindədir (Almaniya, Böyük Britaniya, Fransa və s.). ABŞ-da neftqazkimya emal müəssisələrinin sayı 200-ə qədərdir, bu ölkədə, həmçinin Qərbi Avropa ölkələrində neftin emal səviyyəsi hasilata nisbətən 3 dəfəyə yaxındır. Ümumiyyətlə, neft və qaz emalının dərinliyini maksimum artırmaq üçün, neftqazkimya emal kompleksinin intensiv inkişafı müasir dövrün ən aktual məsələlərindən biri kimi xarakterizə olunur. Əksər dünya ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanla qonşu olan bir sıra neft-qaz ölkələrində (Rusiya, Qazaxıstan, Türkmənistan və İran) bu sahənin emal kompleksinin intensiv inkişafına ciddi önəm verilməkdədir və yaxın 10-20 ilə strateji hədəflər müəyyənləşdirilmişdir.

Qeyd edək ki, son 10-15 il ərzində ölkəmizdə karbohidrogen ehtiyatlarından, ilk növbədə neft və qaz xammallarından səmərəli istifadənin təmin olunması da

xeyli aktuallaşmışdır və bunlarla bağlı bir sıra işlər görülmüş, neft-qaz və emal müəssisələrində modernizasiya işləri aparılmış, neftin emalının dərinliyinin artırılması mühüm vəzifələrdən biri kimi qarşıya qoyulmuşdur. Ölkədə neft emalının dərinliyi 92 %-ə çatdırılsa da, xam neftin emalının həcmi son illərdə əhəmiyyətli şəkildə artmamışdır və qaz emalının səviyyəsi isə xeyli aşağıdır. Neftkimya emal kompleksinin mövcud gücündən isə dörd dəfə aşağı istifadə olunur. Bu sahədə bir sıra iri istehsal qurğuları istisamardan çıxarılmasına baxmayaraq, yüksək texnologiyalar əsaslı müasir istehsalatların tikintisi, bütövlükdə neft-qaz və neft-kimya emal komplekslərinin təşkili gecikdirilir və s. Göstərilən problemlər, neft-qaz sənayesinin emal şəbəkəsinin genişləndirilməsi vəzifələri və tədbirləri üzrə elmi-fundamental tədqiqatlara, əsaslı araşdırmalara ehtiyac vardır. Bütün bunlar nəzərə alınmaqla, qeyd edilən amillər “Azərbaycanda neft-qaz sənayesinin emal şəbəkəsinin genişləndirilməsinin aktual problemləri və perspektivləri” mövsuzunda dissertasiya işini fundamental araşdırmaya zərurəti olan tədqiqat işi kimi xarakterizə edir və bunlar ümumilikdə dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığını ifadə edir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Azərbaycanda neft-qaz sənayesinin emal şəbəkəsinin genişləndirilməsinin aktual problemləri və perspektivləri, emal proseslərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri və emal şəbəkəsinin genişləndirilməsi yolları ilə bağlı problemlər, eyni zamanda, dünya üzrə analoji problemlərlə bağlı ölkəmizin iqtisad elmində və dünya iqtisad elmində müntəzəm surətdə araşdırmalar aparılmış, nəzəriyyələr irəli sürülmüş və elmi əsərlər, monoqrafiyalar nəşr olunmuşdur. Ölkəmizdə də bu istiqamətlər üzrə tədqiqat işləri aparılmış, elmi əsərlər yazılmışdır. Bir qrup ölkə alimlərinin və tədqiqatçılarının – A.Nadirov, Z.Səmədzadə, Ə.Nuriyev, T.Əliyev, N. Əliyev, Q.Səfərov, E.Hacızadə, V.Vəliyev, M.Məmmədov, A.Hüseynov, B.Əhmədov və digərlərinin elmi əsərlərini, tədqiqat işlərini, milli iqtisadiyyatın inkişafında neft-qaz sənayesinin rolu barədə, karbohidrogen ehtiyatlarından, əsas etibarlı ilə neft və qaz xammallarından səmərəli istifadənin təşkili ilə bağlı tədqiqatlarını, elmi baxışlarını qeyd etmək mümkündür. Bunlarla bərabər, klassik və müasir dünya alimləri tərəfindən milli sərvətlərdən maksimum səmərəli istifadənin təşkili, neft-qaz sənayesinin formalaşması və onun xammal resurslarından effektiv istifadənin nəzəri-metodoloji və praktiki aspektləri barədə nəzəriyyələr, elmi fikirlər irəli sürülmüşdür. Bunlara misal olaraq A.Smit, A.Veber, A.Marşall, K.Makkonell, S.Bryu, S.Flin, E.Jones və digərlərinin elmi baxışları və əsərləri, tədqiqat işləri daha çox diqqət çəkirlər. Bundan əlavə, bir qrup tədqiqatçı-alimlər neft-qaz sənayesinin inkişaf xüsusiyyətləri və əsasən onun emal şəbəkəsinin genişləndirilməsinin nəzəri-konseptual əsasları, onların mahiyyəti,

neft-qaz sənayesinin resurs potensialından istifadənin xüsusiyyətləri, emal şəbəkəsinin təşkili meyarları, mexanizmləri, təkmilləşdirilməsi alətləri və inkişaf yolları, həmçinin digər problemlər üzrə tədqiqatlar aparmışlar. Bunlardan A.Aksyonov, A.Kaminski, M.Kulakov, L.Eder, L.Qujnovski, A.Xametov, R.Xamidulin, İ.Aqafonov, D.Vanin, A.Vasilyeva, A.Qavrilin, L.Yakovleva, İ.Andronova, V.Biryukova, L.Qolovnina, A.Zotov, O.Andreyev, V.Duplyakin, T.Trofimçuk və digərlərinin əməyini qeyd etmək mümkündür.

Bu qeyd edilənlərə baxmayaraq, ölkəmizdə neft-qaz sənayesinin emal şəbəkəsinin genişləndirilməsinin daha optimal yollarının müəyyənəşdirilməsi, mövcud emal qurğularından səmərəli istifadənin təmin edilməsi, ümumiyyətlə neft-qaz xammallarının uzunmüddətli perspektiv emal potensialı nəzərə alınmaqla strateji tədbirlərin, bunlarla bağlı mexanizmlərin hazırlanması və əsaslandırılması istiqamətlərində fundamental elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına, bu problemlərin müasir dövrün tələbləri baxımından tədqiqinə ciddi zərurət vardır. Göstərilən amillər əsas götürülməklə, Azərbaycanda neft-qaz sənayesinin emal şəbəkəsinin genişləndirilməsinin aktual problemləri və perspektivlərinin fundamental elmi yanaşma baxımından araşdırılmasının vacibliyi diqqət çəkir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi – müasir dövrdə Azərbaycanda neft-qaz sənayesinin emal şəbəkəsinin müasirləşdirilməsi, emal proseslərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin və emal şəbəkəsinin genişləndirilməsi yollarının müəyyənəşdirilməsidir. Azərbaycanda neft-qaz sənayesinin emal şəbəkəsinin müasir texnologiyalar əsasında yenidən qurulması, onun resurs potensialından səmərəli istifadənin təmin edilməsi, neft-qaz emalı kompleksinin təşkilini şərtləndirən amillərin, emal proseslərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin və emal şəbəkəsinin genişləndirilməsi yollarının müəyyənəşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq dissertasiya işində aşağıdakı məqsəd və vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- neft və qaz sənayesinin inkişafı və formalaşması proseslərinin öyrənilməsi, bunlarla bağlı yanaşmaların mahiyyətinin araşdırılması və təhlil edilməsi;
- neft-qaz xammallarının emal imkanlarının əlverişliliyinin müxtəlif aspektlərinin tədqiqi və müəyyənəşdirilməsi;
- Azərbaycanda neft-qaz xammalının ənənəvi emal sahələrinin mövcud durumunun araşdırılması, bunlarla bağlı fəaliyyət proseslərinin effektivliyinin dəyərləndirilməsi, resurs potensialı ilə emal potensialı arasındakı istehsal-emal proseslərinin uyğunsuzluqlarının təhlil edilməsi;
- ölkədə neft-qaz və neft-kimya emal müəssisələri şəbəkəsinin təşkilini şərtləndirən amillərin qruplaşdırılması;

- Azərbaycanda neft-qaz sənayesinin perspektivli emal sahələrinin yaradılması problemlərinin və perspektivlərinin araşdırılması;
- Azərbaycanda neft-qaz sənayesinin çoxşaxəli emal şəbəkəsinin təşkili ilə bağlı fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və s.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının gücləndirilməsində neft-qaz sənayesinin emal şəbəkəsinin şaxələndirilməsi və genişləndirilməsi yollarının müəyyənləşdirilməsinin əhəmiyyəti, bununla bağlı ölkəmizdə neft-qaz sənayesinin resurs potensialından istifadənin xüsusiyyətləri, bu sahənin təşkili metodları və meyarları, baxılan problemlərlə bağlı nəşrlər, elmi əsərlər, statistik məlumatlar, qanunvericilik aktları və s. təşkil edirlər.

Tədqiqatın predmeti müasir dövrdə Azərbaycanda neft-qaz sənayesinin emal şəbəkəsinin genişləndirilməsinin aktual problemləri və perspektivləridir.

Tədqiqatın obyektini kimi neft-qaz sənayesi, bu sahənin resurs potensialından istifadənin rolu, neft-qaz xammalının emal şəbəkəsi, onun inkişafını şərtləndirən amillər, istifadə mexanizmləri, modelləri və inkişaf prioritetləri, təkmilləşdirilməsi istiqamətləri və genişləndirilməsi yollarının müəyyənləşdirilməsi problemləri çıxış edirlər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi Azərbaycanda neft-qaz sənayesinin emal şəbəkəsinin genişləndirilməsinin aktual problemləri və perspektivləri üzrə ölkəmizin neft-qaz xammalları üzrə resurs potensialına adekvat müasir elmi baxışın formalaşdırılmasıdır. Digər mühüm elmi yeniliklər isə aşağıdakılardır:

- neft-qaz sənayesinin formalaşması və inkişafının nəzəri aspektlərinin öyrənilməsi kontekstində bu sahədə mühüm proseslərin mahiyyəti açıqlanmışdır;
- neft-qaz sənayesinin resurs potensialından istifadənin metodoloji xüsusiyyətləri, bu sahənin resurslarından maksimum səmərəli istifadənin metodoloji yanaşmaları və meyarları müəyyənləşdirilmişdir;
- bir sıra dünya ölkələrində neft-qaz xammalının emalı prosesləri üzrə mütərəqqi təcrübə nümunələri araşdırılmış və müasir emal şəbəkəsinin effektiv təşkili üzrə dünya təcrübəsi ümumiləşdirilmişdir;
- Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin emal şəbəkəsinin, o cümlədən neftkimya kompleksinin işinin geniş təhlili əsasında müxtəlif neft-qaz xammallarından istifadənin real vəziyyəti verilmiş və bu sahələrdəki problemlər sistemləşdirilmişdir;

- ölkədə neft-qaz xammallarından istifadənin səmərəlilik meyarları baxılmış və bütövlükdə neft-qaz resurslarının emalı potensialından istifadənin səmərəliliyi səviyyəsi qiymətləndirilmişdir;
- Azərbaycanda neft-qaz sənayesinin emal şəbəkəsinin gücləndirilməsi prosesləri və tədbirləri ilə bağlı qanunvericilik bazasının, dövlət siyasəti mexanizmlərinin və təcrübi fəaliyyət alətlərinin ölkənin davamlı iqtisadi inkişaf hədəflərinə uyğun tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi əsaslandırılmışdır;
- Azərbaycanda neft-qaz sənayesinin neftqazkimya emal şəbəkəsinin perspektiv inkişafı və strateji hədəfləri nəzərə alınmaqla, emal proseslərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri və emal şəbəkəsinin genişləndirilməsi yolları üzrə tövsiyələr hazırlanmış, təkliflər verilmişdir və s.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ölkəmizdə neft-qaz sənayesinin emal şəbəkəsinin şaxələndirilməsi və genişləndirilməsi yollarının müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq, bu istiqamətlərdə dövlət siyasətinin gücləndirilməsində və praktiki mexanizmlərin, hüquqi-normativ bazanın təkmilləşdirilməsində, baxılan problemlər, müvafiq elmi istiqamətlər üzrə tədris prosesində istifadə edilməsi imkanları ilə izah edilir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti işdə yer almış təklif və tövsiyələr, ölkəmizdə neft-qaz sənayesinin emal şəbəkəsinin şaxələndirilməsi və genişləndirilməsi yollarının müəyyənləşdirilməsi ilə izah olunur.

Tədqiqatın nəticələrinin aprobasiyası. Tədqiqat işinin başlıca müddəaları və əsas nəticələri respublika əhəmiyyətli elmi-praktiki konfransda edilmiş məruzədə verilmişdir

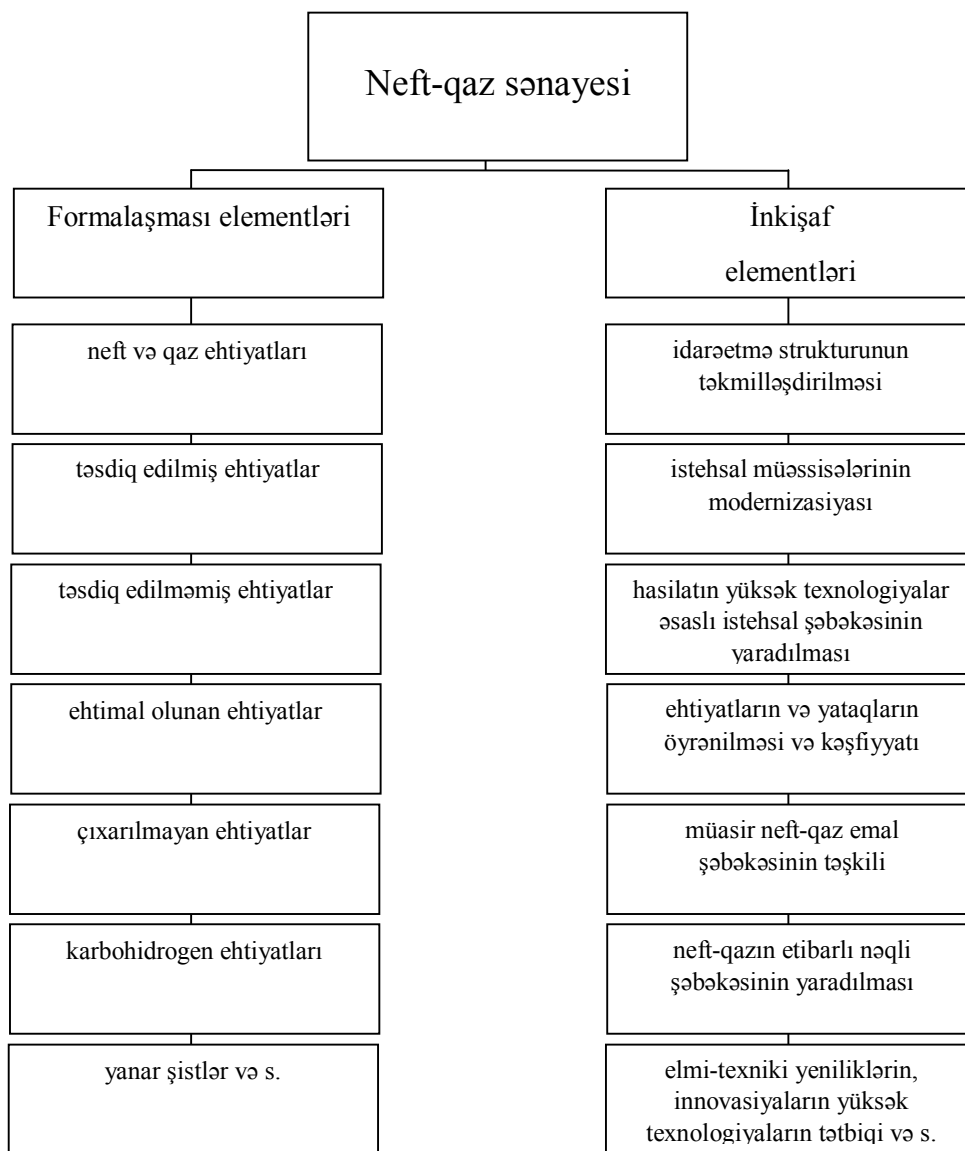
Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi mündəricat, giriş, üç fəsilədən, o cümlədən 8 paragrafdan, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin ümumi həcmi 155 səhifədir. İşdə 12 Cədvəl və 11 Şəkil verilmişdir. İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında 178 mənbə vardır.

İşin **giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, problemin öyrənilmə səviyyəsi, işin məqsədi, vəzifələri, obyekt və predmeti, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, informasiya bazası, elmi yeniliyi, tədqiqatın nəticələrinin aprobasiyası şərh edilmişdir.

Dissertasiyanın **“Neft-qaz sənayesinin emal proseslərinin nəzəri-metodoloji əsasları”** adlı birinci fəslində neft-qaz sənayesinin formalaşması və inkişafının nəzəri aspektləri, neft-qaz sənayesinin formalaşması və inkişafının nəzəri aspektləri və neft-qaz sənayesinin resurs potensialından istifadənin metodoloji xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir.

Neft və qaz resurslarının formalaşması prosesləri qədim bir dövrə malikdir. Bununla belə, həmin resurslardan sənaye üsulu ilə istifadə edilməsi və ümumilikdə, sənaye yolu ilə neft çıxarılmasına XIX əsrdə başlanılmışdır. ABŞ-ın Pensilvani ştatında 1859-cu ildə sənaye üsulu ilə neft alınmışdır, kerosin isə bir qədər ondan əvvəl, 1854-cü ildə alınmışdır. Artıq XX əsrin əvvəlinə ABŞ-da yüzlərlə kiçik və orta səviyyəli neft emal edən müəssisələr fəaliyyət göstərirdilər. Həmin dövrdə ABŞ-ın iri neft kompaniyalarından olan “Standart Oil” neft çıxarılması ilə yanaşı, ölkədə neftin emalı, neft və neft məhsulları satışı üzrə bazarın 80 %-nə nəzarət edirdi. Yəni artıq XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, neftin emalı və neft resurslarından daha gəlirlə və faydalı istifadə edilməsi məsələləri aktual olmuşdur.

Dünya üzrə neft resursunun tarixi formalaşmasında Azərbaycan neftinin rolu ön planda yer almışdır. IX əsr ərəb tarixçisi, coğrafiyaçı və səyahətçisi Əhməd Əl-Belaruri qeyd edirdi ki, Abşeronda iqtisadi həyat hələ qədim zamanlardan neftlə bağlı olmuşdur. İtaliyalı səyahətçi Marko Polo (XIII-XIV əsr) Bakı neftinin Yaxın Şərq ölkələrinə aparılmasını göstərmiş, türkiyəli səyahətçi Evliya Çələbi isə (XVII əsr) neft çıxarılması və onun İrana daşınmasını bildirmişdir. XIX əsrin 2-ci yarısından başlayaraq, dünyanın hər yerindən Bakıya neft çıxarılması və onun emalı üçün xarici kompaniyaların və biznesmenlərin gəlməsi güclənmişdir. Amma buna kimi hələ 1937-ci ildə Bakının Balaxanı kəndində dağ-mədən mühəndisi N.İ. Voskoboynikov tərəfindən neft emalı qurğusu yaradılmışdır. Qeyd edək ki, XX əsrin 80-90-cı illərində neft və qaz sənayesinin inkişafının gecləndirilməsi üçün kapital qoyuluşu 1,5 dəfə artırılmış və qazma işlərinin həcmi 40 % yüksəldilmişdir. 1990-cı illərin sonuna qədər neft hasilatının 10-10,5 mln. tona çatdırılması hədəfi qarşıya qoyulmuşdur. Ümumilikdə, hədəflər real olsa da, həmin dövrdə bu vəzifələrin öhdəsinə gəlinməmişdir və hətta neft sənayesində gerilik davam etmişdir. Azərbaycan neft sənayesi öz qarşısında duran vəzifələrin öhdəsindən Ulu Öndərimiz H.Ə.Əliyevin Respublikada ikinci dəfə hakimiyyətə gəlişindən sonra layiqincə gəldi. Neft-qaz sənayesinin inkişafının kompleks və konseptual səviyyədə təmin edilməsi üçün bir sıra tədbirlərin sistemli və ardıcıl formada hazırlanması və həyata keçirilməsi məqbul hesab olunmuşdur. Ümumiyyətlə, dünya iqtisadi proseslərində və təcrübəsində əsasən qəbul edilən və qiymətləndirilən neft və qaz sənayesinin formalaşması, inkişafı elementlərinin əksəriyyəti ölkəmiz üçün xarakterikdir. Tədqiqat materialları və yuxarıda qeyd edilən müəlliflərin fikirləri neft-qaz sənayesinin formalaşması və inkişafının elementlərini ümumiləşdirməyə imkan vermişdir (bax: Şək.1.)

Şək.1. Neft-qaz sənayesinin formalaşması və inkişafının elementləri (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Şək. 1. göstərir ki, neft-qaz sənaye formalaşması elementləri, ilk növbədə, neft və qaz ehtiyatları, onların yataqları, təsdiq və təsdiq edilməmiş ehtiyatlar, ehtimal olunan və çıxarılmayan ehtiyatlar, əsasən karbohidrogen ehtiyatları və yanar şistlərdir. Neft-qaz sənayesinin inkişafı bir qrup tədbirlərin sistemli və ardıcıl olaraq həyata keçirilməsini şərtləndirir:

- neft-qaz sənayesinin inkişaf hədəfləri və prioritet vəzifələri üzrə dövlət siyasəti mexanizmləri və qanunvericilik bazası uzunmüddətli perspektivlər nəzərə alınmaqla işlənib hazırlanmalı və tətbiq edilməlidir;
- neft-qaz sənayesinin kompleks inkişafının təmin edilməsi üçün daxili investisiyalarla yanaşı, bu sahələrə iri kapitalın, investisiya resurslarının davamlı

və intensiv cəlb edilməsinin stimullaşdırılmasının mexanizmləri hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir;

- neft və qaz hasilatının artırılması üçün yataqların öyrənilməsi, işlənilməsi, hasilatın reallaşdırılması və quyuların istismara verilməsi məqsədilə bu sahələrə zəruri maliyyə resurslarının yönəldilməsi, əsas fondların formalaşdırılması, maddi-texniki bazanın yaradılması və müasir texnologiyaların gətirilməsi vacib şərtlərdəndir və s.

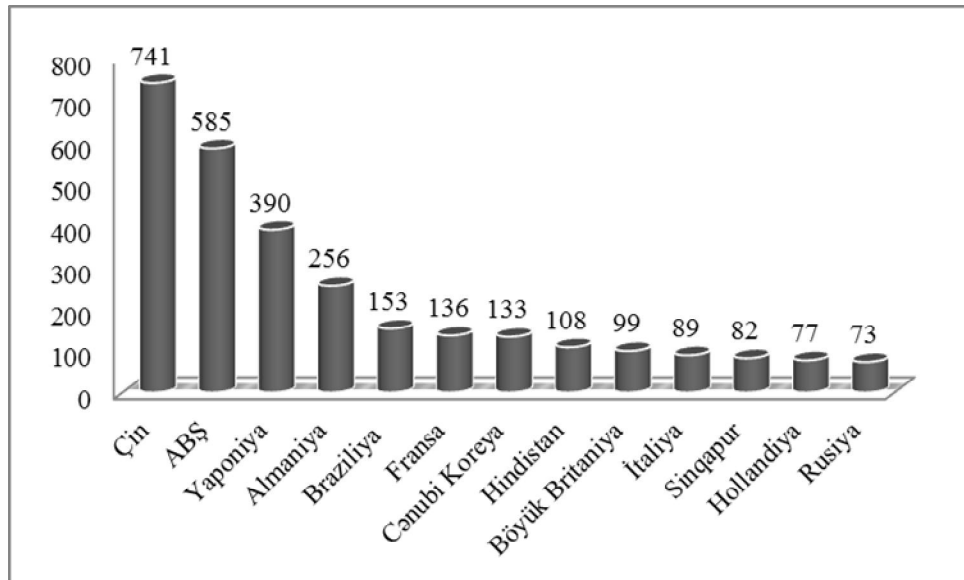
Bundan əlavə, neft-qaz sənayesinin digər mühüm xüsusiyyəti resurs potensialından istifadə proseslərində sistemyaradıcı komponentlərə-maliyyə, material, informasiya və əmək resurslarına malik olmasıdır. Bu sahənin bir sıra mühüm xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

- neft-qaz sənayesinin mühüm xüsusiyyəti onun sistemyaradıcı potensiala və iqtisadi inteqrator xüsusiyyətinə malik olmasıdır;
- bu sistemə daxil olan müəssisələrin, təsərrüfat qurumlarının, köməkçi xidmət sahələrinin fəaliyyəti bir-biri ilə sıx bağlı və əlaqəlidir;
- neft-qaz sənayesinə daxil olan müəssisələrin fəaliyyəti, eyni zamanda bir sıra digər iqtisadiyyat sahələrinin təsərrüfat subyektləri ilə iqtisadi, istehsal və texnoloji baxımından əlaqəli fəaliyyəti diqqət çəkir;
- neft-qaz resurslarının emalı imkanlarının geniş olması və bununla bağlı ölkədə istehsal proseslərinin genişləndirilməsi, kooperasiya-təsərrüfat əlaqələrinin və sahibkarlığın inkişafının gücləndirilməsi potensialı vardır;
- neft-qaz sənayesinin resurs potensialından emal sahələrinin genişləndirilməsi hesabına ölkə ÜDM-nin artırılması, davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi və məşğulluğun gücləndirilməsi mümkündür;
- neft-qaz sənayesinin resurs potensialından istifadənin səmərəli təşkili ölkə iqtisadiyyatının güclənməsinə, rəqabətqabiliyyətinin, ixrac potensialının artırılmasına imkan verir və s.

Neft resurslarından istifadənin metodoloji elementlərinin optimal müəyyənləşdirildiyi və reallaşdırıldığı halda milli iqtisadiyyatın artım mənbələrinin, xüsusilə ÜDM-in artımı baş verir, neft-qaz sahəsinin geniş istehsal və emal şəbəkəsi ilə yanaşı, milli iqtisadiyyatın digər sahələrində iqtisadi fəallıq yüksəlir, inkişaf prosesləri intensivləşir. Bundan əlavə milli iqtisadiyyatın iqtisadi artım kontekstində keyfiyyət və strukturun təkmilləşdirilməsi baxımından yeni xüsusiyyətlər formalaşır, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində yüksək texnologiyalar əsaslı və məhsuldar xüsusiyyətlərə malik mexanizmlər tətbiq edilir, güclü resurs balansı, o cümlədən etibarlı və manevrli maliyyə resursları balansı yaradılır, milli

iqtisadiyyatın yenidən qurulmasını və modernləşdirilməsini təmin edir, ölkənin iqtisadi gücünü artırır və iqtisadi inkişafın yeni metodoloji xüsusiyyətlərini, prioritetlərini və istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Neft-qaz sənayesinin resurs potensialından istifadənin metodoloji xüsusiyyətləri ilə qarşılıqlı bağlılıq təşkil edən bir sıra prinsiplial yanaşmalar, bu resurslardan istifadənin təşkilində kompleks olaraq nəzərə alınması vacibdir.

Qeyd edək ki, neft-qaz və neft-kimya emal sənayesində bütövlükdə dünyada istehlak olunan neftin orta hesabla 6,5 %-i istifadə edilir. Bu göstərici inkişaf etmiş dünya ölkələrində 8-10 %, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə 2,5-5 % səviyyəsindədir. Neft-kimya kompleksinin dünya ÜDM-də payı 3 %-dən çoxdur, bu rəqəm ABŞ-da 4-5 %, Almaniyada – 7-8 %, Çində - 9 %, Rusiyada – 2 %-dən çox təşkil edir. Neftqazkimyasının əsasən inkişaf etdiyi ölkələr Şək.2.-də verilmişdir.

Şək.2. Dünya üzrə neftqazkimyasının əsasən inkişaf etdiyi ölkələr, mlrd. ABŞ dolları (Mənbə: Сообщающиеся сосуды мировой экономики. The chemical journal, 2014. С.32-35. - <http://www.tej.ru>).

Dünya ölkələrində neftqazkimyasının əsas xammalı və resurs bazası kimi etan, sıxılmış qazlar olan –propan, butan, birbaşa qovulmuş benzin fraksiyaları, qazoyl və s. təşkil edir. Dünya üzrə neftqazkimyası sektorunun xammalının strukturunda etan xammalının payı 35 %, sıxılmış qazlar-13 %, birbaşa qovulmuş benzin fraksiyaları 47 % , qazoyl isə 5 % yer almışdır. ABŞ-da neftqazkimyasının xammal stukturunun 65 %-ni etan, 18 %-ni sıxılmış qazlar və 16 %-ni isə birbaşa qovulmuş benzin fraksiyaları təşkil edir. Qərbi Avropa ölkələrində neftqazkimyasının xammal strukturunda 5 %-lik payla etan, 10 %-lik propan və butan, 80 %-lik payla birbaşa qovulmuş benzin fraksiyaları və 5 %-lik payla qazoyl

və digər xammal resursları yer almışlar. Yaponiyada bu sahənin xammal resurslarının payında propan və butanın xüsusi çəkisi 17 %, birbaşa qovulmuş benzin fraksiyaları 81 %, qazoyl və s. isə 5 % təşkil edir. Qonşu Rusiyada neftqazkimyanın strukturunda etanın payı 10 %, sıxılmış qazlar -51 %, birbaşa qovulmuş benzin fraksiyaları 39 %, qazoyl və digər məhsullar isə 5 %-dir. Etan xammalından istifadədə ABŞ hamıdan öndədir, birbaşa qovulmuş benzin fraksiyalarından istifadədə isə Yaponiya və Qərbi Avropa ölkələri irəlidedirlər. Sıxılmış qazlardan daha çox istifadə isə Rusiyada qeydə alınmışdır. Neft-qaz xammalının strukturunun təkmilləşdirilməsi və bununla bağlı resurs mənbələrinin optimallaşdırılması müasir dövrün aktual problemlərindən biri olaraq qalmaqdadır. Neft-qaz və neft-kimya məhsullarının regional strukturunda Şimali Amerika ölkələrinin payı təxminən 17,1 %, Avropa İttifaqı ölkələrinin payı 23,4 %, Sakit Okean hövzəsi ölkələrinin payı – 45,6 %, Yaponiyanın payı – 6,4 % və s. təşkil edir. Neft-kimya sahəsində dünyanın güclü iqtisadiyyata malik ölkələri, məsələn, ABŞ, Çin, Yaponiya, Almaniya, Böyük Britaniya, Fransa kimi ölkələr liderlik edirlər və külli miqdarda neft-qaz və kimya məhsulları istehsal etməklə yanaşı, bu emal sahələrinin inkişafına 100 milyardlarla dollar əlavə investisiyalar yatırır. Məsələn, Almaniyada Avropanın kimya sənayesinin 27 % istehsal gücü toplanıb və bu sahədə 500 min insan işləyir. Bu ölkənin neft-kimya şirkətləri dünyanın bütün ölkələrinə çoxlu sayda neft-kimya məhsulları ixrac edirlər. Böyük Britaniyada ölkənin sənaye istehsalının 10 %-ni kimya və neft-kimya sektoru təşkil edir. Fransada il ərzində orta hesabla 130 mlrd. avro dəyərində neft-kimya məhsulları istehsal olunur və bu emal sahəsinin müxtəlif müəssisələrində 250 min nəfərdən çox insan işləyir. Dünya iqtisadiyyatına liderlik edən ABŞ-da neft-kimya məhsullarının illik istehsal həcmi 560-580 mlrd. dollar səviyyəsindədir. Bu ölkədə neft-qaz emalının səmərəliliyinin artırılması və neft-kimya məhsullarının rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün yeni texnologiyaların inkişafına külli miqdarda investisiya resursları yönəldilir. Dünya iqtisadiyyatında ABŞ-dan sonra ikinci yeri tutan Çində neft-qaz emalı və neft-kimya müəssisələrində 100 mindən çox kompaniya, firma fəaliyyət göstərir və ölkədə illik məhsul istehsalın həcmi 730-740 mlrd. dollar səviyyəsindədir. Böyük Britaniyada təkcə Şimal dənizi sektorunda kəşf edilmiş 133 neft yatağı vardır və buna baxmayaraq, neft idxalının həcmi orta illik 50 mln. ton səviyyəsində təşkil edir. Bu baxımdan neft emalı zavodları əsasən idxaldan daxil olan resurslardan asılıdırlar. Böyük Britaniyada 9 neft emalı zavodu vardır və onların illik istehsal gücü 90 mln. ton neft emal etməyə imkan verir. Bundan əlavə, 80 qaz yataqları mövcuddur və illik hasilatın həcmi

103-105 mlrd. kub m. həcmindədir və bu resursların əsas hissəsi daxili tələbatın ödənilməsinə gedir.

2020-2030-cu illərdə olan dövr üçün dünya iqtisadiyyatında və neft-kimya məhsullarının həcmnin artımı və bununla bağlı emal şəbəkəsinin genişləndirilməsi perspektivlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi və bütün bunlara adekvat olaraq, kompleks tədbirlərin görülməsi zərurəti də vardır. 2020-ci ilədək bu emal məhsulların həcmi dünya ÜDM-də 5,3 %, 2030-cu ildə isə 7,4 %, dünya ixracında payı müvafiq olaraq- 15 % və 20 %, yaxud 1700 mlrd. dollar və 2500 mlrd. dollar, neft-qaz və neft-kimya emal məhsullarının ümumi həcmi müvafiq olaraq 4200 mlrd. dollar və 6800 mlrd. dollar təşkil edəcəkdir. Bunlarla bərabər, neft-kimya emal sənayesinin genişləndirilməsində neftin emalı ilə yanaşı, təbii qazın emal potensialının daha çox artacağı və reallaşdırılacağı gözlənilir. Dünyanın ən iri neft kompaniyalarından olan «British Petroleum»-un məlumatlarına görə, dünya üzrə təbii qazın üzə çıxarılan ehtiyatları təxminən 187 trln. kub.m.-dir və 2035-ci ildə dünya üzrə qazın istehlakı ildə 5 trln. kub. metrə çatacaqdır . Bundan əlavə, hazırda dünyada istehsal olunan neftin 8-10 %-i, qazın isə 5 %-dən çoxu neft-qaz və neft-kimya emal şəbəkəsi müəssisələrinə yönəldilir. Ən iri emal şəbəkəsi isə hazırda Çində formalaşmışdır və bu ölkənin dünya neft-qaz və neft-kimya emalında xüsusi payı 27 %-dən çox olmuşdur. Məlumdur ki, bu ölkədə iri qaz və neft yataqları və ehtiyatları mövcud deyildir, ölkə uzun dövr ərzində kimya məhsullarını idxal edirdi. Hazırda isə neft və qaz resurslarını fəal olaraq idxal etməkdə davam edir, amma əvəzində bu xammal resurslarının emal sahələrinin genişləndirilməsi hesabına 100-lərlə neft-kimya məhsullarının istehsalını təşkil edə bilib və bir çox kimya məhsullarının ixracını genişləndirməyə nail olub. Belə məhsullar sırasında ammiak, karbamid, metanol, polietilen daha çox yer almışdır. Burada diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri kimi, Çinin hazırda əsas neft-kimya ixrac məhsullarının hər birinin istehsalı və ixracında Azərbaycanın güclü potensialının olması diqqət çəkir. Təsadüfi deyildir ki, ölkəmizin neft və qaz emalı şəbəkəsinin genişləndirilməsi üçün neft-qaz və neft-kimya emal sahələrinin yüksək texnologiyalar əsasında inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə Sumqayıt Sənaye Mərkəzində karbamid istehsalının tikintisinə başlanılmışdır, polietilen istehsalının məhsuldarlığının artırılması üçün tədbirlər görülməkdədir. Bununla belə, özəl sektorun xarici şirkətlərlə və investorlarla əməkdaşlığı nəticəsində Qaradağ sənaye zonasında metanol istehsalı – metanol zavodu istifadəyə verilmiş və ölkəmizdə qazın emalı sahəsində yeni texnoloji potensial formalaşdırılmışdır. Bu amillər nəzərə alınmaqla, neft-qaz və neft-kimya emal sahələrinin təşkilində dünya ölkələrinin və ayrı-ayrı kompaniyaların təcrübəsinin dərinədən öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

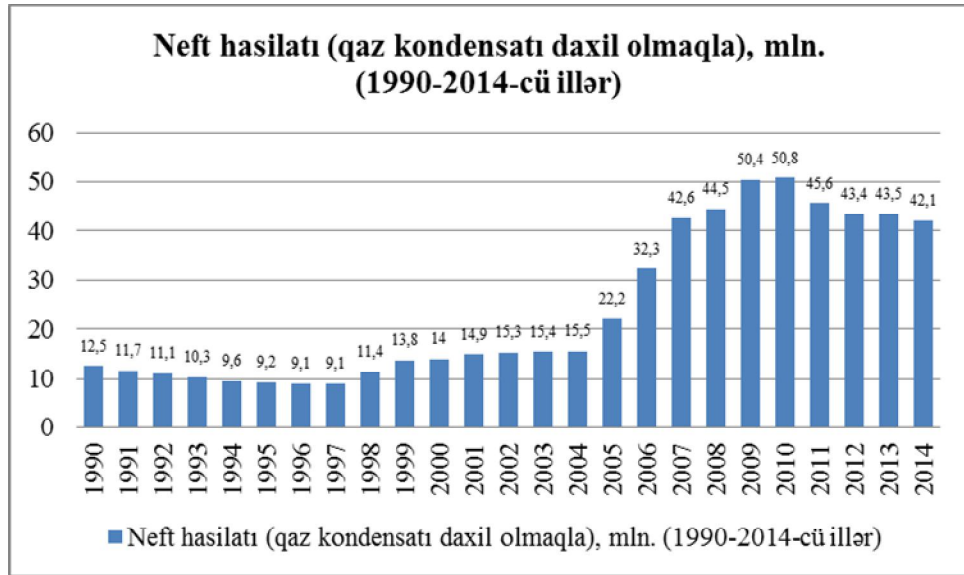
Ümumiyyətlə, neft-qaz xammalının emal kompleksinin təşkilində dünya ölkələrinin təcrübəsinin mühüm aspektlərinin sistemli formada təhlil edilməsi, öyrənilməsi və tətbiqi bir qrup vəzifələrin və tədbirlərin həyata keçirilməsini şərtləndirir:

- neft-qaz hasilatının effektivliyinin təmin edilməsi, bu resurslardan səmərəli və qənaətlə istifadənin təşkili müasir dövrün aktual problemləri kimi qalmaqdadır;
- hər bir ölkə özünün təbii və milli sərvətlərindən səmərəli istifadə olunmasına konseptual səviyyədə baxır və buna görə də əsas təbii resurslar olan karbohidrogen resurslarından milli maraqlar çərçivəsində istifadənin təşkili strateji əhəmiyyət daşıyır;
- neft-qaz resurslarının xammal şəkilində ixracı sabit olaraq, səmərəli olmadığından, dünya bazarlarında bu resursların qiymətlərinin qeyri-sabitliyindən hasilatçı subyektlərin itirə biləcəklərinin emal proseslərində nisbətən kompensasiya etmək imkanlarının reallaşdırılması dünya ölkələrinin əksəriyyətində kompleks formada baxılmaqdadır və bunlar nəzərə alınmaqla, neft-qaz xammalının emalı istiqamətlərinin genişləndirilməsi, eyni zamanda, sürətləndirilməsi prioritetləri müasir dövrün zəruri tendensiyaları kimi xarakterizə olunurlar;
- neft-qaz resurslarına malik olan ölkələr, həmçinin bu resursların iri həcmdə idxalını reallaşdırmaq potensialı olan ölkələr neft-qaz və neft-kimya emal sahələrinin kompleks inkişafı hesabına milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini təmin etməklə bərabər, ayrı-ayrı iqtisadiyyat sahələrinin inkişafının dinamikliyinə şərait yaradır, yüksək rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının çeşidini genişləndirir, ölkənin ixrac potensialını artırır və s.

İşin **“Azərbaycanda neft-qaz sənayesinin emal şəbəkəsinin müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi ”** adlı ikinci fəslində ölkədə neft-qaz sənayesinin emal şəbəkəsinin təhlili, Azərbaycanın neft-qaz resurslarının emalı potensialından istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və ölkədə müasir neft-qaz emalı kompleksinin təşkilini şərtləndirən amillər baxılmışdır.

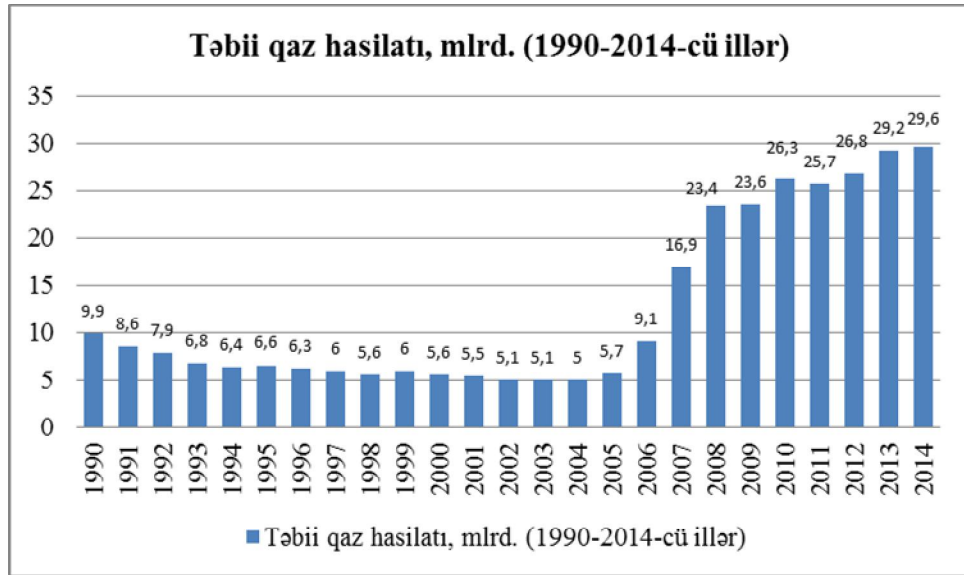
Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artması ilə yanaşı, ölkənin maliyyə resurslarının formalaşdırılmasında yeni, məhsuldar mənbələr yaradılmış, ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyalaşdırılması prosesləri genişləndirilmişdir. Amma, dünyada baş vermiş maliyyə böhranının fəsadları, iqtisadi transformasiyalar, valyuta böhranları, ölkənin əsas ixrac məhsullarından olan neft xammalının dünya bazarlarında qiymətinin qeyri-sabitliyi, mineral resursların ixracı ilə bərabər, onların daha səmərəli formada emalı məsələlərini aktuallaşdırmışdır. Bu problem bütövlükdə prioritet xarakterli məsələlər sırasındadır. Belə ki, əsas mineral

resurslar olan neft və qazın səmərəli emal şəbəkəsinin qurulması kifayət qədər iri məbləğdə investisiya resursları və müasir yüksək texnologiyaların ölkəyə gətirilməsini tələb edir. Heç də təsadüfi deyildir ki, 2005-ci ildən başlayaraq, ölkədə bu istiqamətlər üzrə ardıcıl tədbirlər görülməkdədir. Məsələn, “Azərbaycan Respublikasının yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı (2005-2015-ci illər) üzrə Dövlət Proqramı”nda neft emalı sahəsində ölkənin əsas neft emalı müəssisə olan “Azneftyağ” neft emalı zavodunda Avropa standartlarının (EVRO – 2005) tələblərinə cavab verən dizel və reaktiv mühərrik yanacağının istehsalı məqsədi ilə hidrogenlə təmizləmə kompleksinin tikilməsi, neft və neft məhsulları tutumlarındakı, neft şlamlarının emal edilməsi üçün qurğunun tikilməsi, Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı zavodunda neftin ilkin emalı üzrə ELOU-AVT-6 qurğusunun istilik mübadiləsi sxeminin təkmilləşdirilməsi, tullantıların zərərləşdirilməsi, məhsulların keyfiyyətinin artırılması və itkilərin azaldılması məqsədi ilə modernləşdirilməsi, propan-propilen qazlarından oksikən tərkibli yüksək oktanlı benzin komponenti diizopropil efinin alınması qurğusunun tikilməsi, dünya standartlarının tələblərinə cavab verən yüksək oktanlı benzinlərin istehsalının məqsədi ilə butan-butilen qazlarının alkiləşdirilməsi qurğusunun tikilməsi, qaz emalı sahəsində isə qazın emal dərinliyinin artırılması məqsədi ilə soyutma sisteminin tətbiq edilməsi, quru qazın təhvil, ölçü qovşaqlarının və istehsalat sahələrində avtomatik nəzarət-ölçü sisteminin müvafiq olaraq tikilməsi və yenidən qurulması, qazın emal dərinliyini artırmaq məqsədi ilə emal gücü 2,5 mlrd. kub. m /il olan müasir tipli qaz emalı qurğusunun tikintisi, istehsalın fasiləsiz və səmərəli iş rejimini təmin etmək məqsədi ilə emal və əmtəə parkı qurğularının, suyun dövretmə və zavodun elektrik təchizatı sisteminin həyata keçirilməsi və s. tədbirlərin reallaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd edək ki, ölkədə yanacaq-enerji resurslarından istifadənin mövcud vəziyyəti üzrə təhlili, ilk növbədə, əsas yanacaq-enerji resursları olan neft və qaz hasilatının təhlilini şərtləndirir. Şək. 3.-də Azərbaycanda qaz kondensatı daxil olmaqla 1990-2014-cü illər ərzində neft hasilatının dinamikası verilmişdir.

Şək. 3. Azərbaycan Respublikasında 1990-2014-cü illər üzrə neft hasilatının dinamikası (ARDSK-nın məlumatlarına görə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Şək. 3.-yə baxsaq, görürük ki, 1990-2014-cü illər ərzində ölkədə neft hasilatı 3,4 dəfəyə yaxın atmış, 2014-cü ilin yekununda hasilatın ümumi həcmi 42,1 mln. ton təşkil etmişdir. Amma, bu göstərici 2007-2013-ci illərlə müqayisədə aşağıdır. Belə ki, 2007-ci ilədə hasilat 42,6 mln. ton, 2008-ci ildə 44,5 mln. ton, 2009-cu ildə 50,4 mln.ton, 2010-cu ildə 50,8 mln. ton, 2011-ci ildə 45,6 mln. ton, 2012-ci ildə 43,4 mln. ton, 2013-cü ildə isə 43,5 mln. ton təşkil etmişdir. Göründüyü kimi, son 5 il ərzində, 2010-cu ilə nisbətə ölkədə neft hasilatı 20,7 % azalmışdır. Yaxın perspektivdə neft hasilatının intensiv artırılacağı proqnozunun kifayət qədər ciddi arqumentlərlə əsaslandırılması çətin olduğundan, bu qiymətli xammal resursunun daha optimal və maksimum səmərəli emal proseslərinin işlənilib hazırlanması, rəqabətqabiliyyətli emal şəbəkəsi müəssisələrinin təşkil edilməsi zərurəti diqqət çəkir. 1990-2014-cü illər ərzində ölkədə digər mühüm karbohidrogen resursunun – təbii qaz hasilatının dinamikası Şək. 4.-də öz əksini tapmışdır.

Şək. 4. Azərbaycan Respublikasında 1990-2014-cü illər üzrə təbii qaz hasilatının dinamikası (ARDSK-nın məlumatlarına görə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Şək. 4.-ə baxdıqda görürük ki, təbii qaz hasilatı 3 dəfəyə yaxın artmış və 2014-cü ilin yekunu üzrə 29,6 mlrd. kub. m. yaxın olmuşdur. Bununla belə, son 2 il ərzində təbii qazın hasilatında ciddi artım yoxdur. Təhlillər göstərir ki, ölkəmizdə mühüm yanacaq-enerji resursları olan neft və təbii qazın hasilatının artırılması dinamikasının təmin edilməsinə iri investisiya resurslarının, xüsusilə, xarici investisiyaların cəlbinin intensivləşdirilməsi vacibdir. Bu resursların qənaətlə istifadəsi nəzərə alınmaqla, qeyd olunan mühüm yanacaq-enerji xammal resurslarının hasilatı və emal edilməsi məsələlərinə kompleks və sistemli yanaşma təmin olunmalıdır. Təəssüf ki, təbii qaz xammalının emal şəbəkəsi ölkəmizdə zəifdir və bu barədə irəlidə təhlilləri verəcəyik.

Ölkədə neft-qaz sənayesinin emal şəbəkəsinin obyektiv təhlilini vermək üçün, ilk növbədə, ümumi olaraq, emal sənayesinin göstəricilərinin təhlili daha məqsədəuyğun olardı. Belə ki, neft strategiyasının reallaşdırılması, neft-qaz yataqlarının mənimsənilməsi və hasilatın həcmnin artırılması, emal proseslərinin təkmilləşdirilməsi sayəsində 2010-2014-cü illər ərzində emal sənayesinin ölkə üzrə sənayenin ümumi həcmində xüsusi çəkisinin az da olsa, artımına nail olmuşdur. Məsələn, əgər 2010-cu ildə bu göstərici üzrə emal sənayesi 20,5 % xüsusi çəkiyə malik idisə, 2014-cü ildə bu rəqəm 24 % təşkil etmişdir.

Ölkə üzrə mədənçıxarma və emal sənayesinin fəaliyyətinin təhlili ilə bağlı əsas göstəricilər Cədvəl 1.-də öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikasında mədənçıxarma və emal sənayesinin işinin əsas göstəriciləri

	2010	2011	2012	2013	2014
I. Mədənçıxarma sənayesi					
Məhsulun həcmi (qüvvədə olan faktiki qiymətlərlə), mln. manat	20862,5	26894,3	25607,2	24655,3	22212,9
Əsas istehsal fondları, mln. manat	27848,1	30625,6	34170,9	38527,4	42687,9
Natura ifadəsində istehsal					
Neft hasilatı (qaz kondensatı da daxil olmaqla), mln. ton	50,8	45,6	43,4	43,5	42,0
o cümlədən əmtəəlik	50,7	45,4	43,0	43,2	41,9
təbii qaz hasilatı, mlrd. kub. m.	26,3	25,7	26,8	29,2	29,4
o cümlədən əmtəəlik	16,7	16,4	17,2	17,9	18,7
II. Emal sənayesi					
Məhsulun həcmi (qüvvədə olan faktiki qiymətlərlə), mln. manat	5735,7	6392,4	7031,8	7243,8	7644,4
Əsas istehsal fondları, mln. manat	4791,3	5174,2	5623,4	5976,6	6413,3
Natura ifadəsində istehsal					
polietilen, min ton	52,8	74,5	66,8	76,2	101,0
bərk polietilen borular, şlanqlar, qollar, ton	4665	23461	29056	25690	17044
avtomobil benzini, min ton	1248,9	1295,7	1297,6	1407,2	1207,0
ağ neft, min ton	600,4	621,7	626,5	703,1	696,6
mazut, min ton	217,0	234,9	274,1	278,9	202,4
dizel yanacağı, min ton	2488,4	2483,3	2368,9	2495,2	2895,9

Qeyd: Cədvəl 1. ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır - <http://stat.gov.az>.

Cədvəl 1-i təhlil etsək, görürük ki, mədənçıxarma sənayesində 2010-2014-cü illər ərzində əsas istehsal fondlarının dəyəri 1,5 dəfə artdığı halda, emal sənayesində bu göstərici 1,3 dəfə təşkil etmişdir. Bununla belə, əvvəldə bildirdiyimiz kimi, ölkədə qaz kondensatı da daxil olmaqla, neft hasilatı 2010-cu ildə 50,8 mln. ton təşkil etdiyi halda, 2014-cü ildə cəmi 42 mln. ton olmuşdur. Həmin dövr ərzində təbii qaz hasilatı müvafiq olaraq, 26,3 mlrd. kub.m. və 29,4 mlrd. kub m. təşkil etmişdir. Əsas neft emalı məhsullarından olan avtomobil benzinləri istehsalının səviyyəsi demək olar ki, artmamışdır, dizel yanacağı istehsalı isə artım müşahidə olunur. Belə ki, 2014-cü ildə 2488,4 min ton dizel yanacağı istehsal olunmuşdursa, bu göstərici 2014-cü ildə bu rəqəm 2895,9 min ton təşkil etmişdir. Bu dövr ərzində əsas neft-kimya məhsulu olan polietilenin istehsalında artım diqqəti cəlb edir və bu artım 1,9 dəfə olmuşdur, 2014-cü ilin yekununda isə həmin məhsul üzrə istehsalın həcmi 101 min ton təşkil etmişdir, amma bu da neft-kimya potensialından istifadənin bir hissəsini təşkil edir.

Qeyd edək ki, neft emalı ilə bərabər qazın emalı və qaz emalından alınan məhsullar üzrə göstəricilər də diqqət çəkir. 2013-cü ildə ARDNŞ-nin Qaz emalı zavodunda təbii qazın emalı və hazır məhsulların istehsalı üzrə əsas göstəricilər Cədvəl 2.-də verilmişdir.

Cədvəl 2.

ARDNŞ-nin Qaz emalı zavodunda 2013-cü ildə təbii qazın emalı və hazır məhsulların istehsalının əsas göstəriciləri

Məhsulların adı	Ölçü vahidi	2013-cü il			2012-ci il	
		Plan	Fakt	%	Fakt	%
Təbii qaz	mln m ³	4100,00	3768,83	91,9	3991,40	94,4
Təmizlənmiş təbii qaz	mln m ³	4022,80	3703,00	92,1	3915,25	94,6
Texniki butan	min ton	26,20	18,70	71,3	23,11	80,8
Qaz benzini (nafta)	min ton	28,00	31,10	110,9	28,07	110,6

Mənbə: ARDNŞ-nin 2013-cü ildə təsərrüfat fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, 2013. – 110 s. – <http://www.socar.az>.

Cədvəl 2.-nin təhlili göstərir ki, 2012-2013-cü illər ərzində təbii qazın emalı üzrə nəzərdə tutulan emal həcmnin təmin edilməsi mümkün olmamışdır və bunun əsas səbəbi kimi emal müəssisəsinə verilən təbii qazın həcmnin proqnoz göstəricisindən az olmasıdır. Digər tərəfdən, 2013-cü ildə təmizlənmiş təbii qaz istehsalı 2012-ci ilə nisbətən azalmışdır. Neftkimya və kimya üzrə emal qurguları “Azərikimya” İstehsalat Birliyində cəmlənmişdir və 2012-2013-cü illərdə bu birliyin bəzi əsas göstəriciləri Cədvəl 3.-də verilmişdir.

Cədvəl 3.

ARDNŞ-nin “Azərikimya” İB-yi üzrə 2012-2013-ci illərdə məhsul istehsalının göstəriciləri

Məhsulların adı	Ölçü vahidi	2013-cü il			2012-ci il	
		Proqnoz	Fakt	%	Fakt	%
Xammal	ton	385500	287263,0	74,5	256652,7	111,9
Polietilen	ton	105257	76186,4	72,4	67092,0	113,6
Etilen	ton	107978	78468,9	72,7	69157,4	113,5
Propilen	ton	57054	40848,0	71,6	35014,0	116,7
Butilen-butadien fraksiyası	ton	30840	24815,0	80,5	20278,0	122,4
Maye piroliz qətranı	ton	73283	55385,0	75,6	54185,0	102,2
Ağır piroliz qətranı	ton	15420	15295,1	99,2	13082,3	116,9
Saf izopropil spirti	ton	15000	13825,6	92,2	7400,7	186,8
Ümumi məhsul istehsalının cəmi	ton	422233	319910	75,8	276110	115,9
Əmtəlik məhsul istehsalının cəmi	ton	284742	215114	75,5	189379	113,6
Əmtəlik məhsul istehsalının cəmi	min manat	188851	138809	73,5	121531	114,2

Mənbə: ARDNŞ-nin 2013-cü ildə təsərrüfat fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, 2013. – 110 s. – <http://www.socar.az>.

Cədvəl 3-ə baxsaq, görürük ki, 2013-cü ildə “Azərikimya” İB-in emal qurğularında 287,3 min ton neft-kimya xammalı emal olunaraq, 78,5 min ton etilen, 76,2 min ton polietilen, 40,8 min ton propilen, 24,8 min ton butilen-butadien fraksiyası, 55,4 min ton maye piroliz qətranı, 15,3 min ton ağır piroliz qətranı, 13,8 min ton saf izopropil spirti məhsulları istehsal olunmuşdur. Amma, Cədvəl 3-ə diqqətlə baxdıqda, görmək olar ki, əsas məhsul istehsalı növləri üzrə proqnoz göstəricilərin heç birinə əməl olunmamışdır. EP-300 piroliz qurğusunda olefinlərin faktiki çıxım faizi 41,5% təşkil etmişdir. Baxılan dövrdə xammalın emalı və əsas məhsulların istehsalı keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 11-14% artmışdır. Bu, şübhəsiz, ilk növbədə proqnozda nəzərdə tutulan xammal təminatının reallaşdırılmaması ilə bağlıdır və bu göstərici 2013-cü ildə 74,5 % təşkil etmişdir. Neft-kimya məhsullarının yüksək rəqabətqabiliyyətliliyi və ixrac potensialının olmasını əsas götürməklə, bu sahənin neft və qaz xammalları ilə daha yüksək səviyyədə, həm də sabit təmin edilməsinin vacibliyi sistemli şəkildə araşdırılmalı, kompleks və uzunmüddətli tədbirlər və praktiki fəaliyyət mexanizmləri hazırlanmalıdır.

Azərbaycanda neft-qaz sənayesinin emal səviyyəsinin artırılması və bu sahənin fəaliyyətinin ölkəmizdəki neft-qaz resurslarının ehtiyatları və hasilatın adekvatlığı baxımından təşkilinin intensivləşdirilməsi, bu sahəyə xarici və daxili investisiyaların həcmünün yüksəldilməsi, müasir texnologiyalar əsaslı emal istehsal sahələrinin yaradılması üçün bir sıra kompleks tədbirlərin və strateji vəzifələrin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun sayıla bilər:

- neft-qaz sənayesinin emal səviyyəsinin müasir vəziyyəti ölkənin iqtisadi inkişaf modelinin prioritet istiqamətlərinə müvafiq olaraq, obyektiv qiymətləndirilməsi zərurət olaraq qalır;
- neft-qaz sənayesinin emal qurğularının modernləşdirilməsi, yüksək texnologiyalar əsaslı istehsal qurğularının istismara verilməsi prosesləri intensivləşdirilməlidir;
- neft-qaz xammal resurslarından səmərəli istifadənin təmin edilməsi məqsədi ilə hasilat sektoru ilə bərabər, bu sahəyə də xarici investisiyaların, o cümlədən daxili investisiyaların da cəlbinin sürətləndirilməsi üçün stimullaşdırıcı kompleks tədbirlərin işlənilməsi və bununla bağlı praktiki mexanizmlərin reallaşdırılması vacib şərtlər kimi diqqət çəkir;
- neft-qaz xammalı resurslarının əlverişli emal sahələrindən olan neft-kimya sahəsinin başlanılmış modernləşdirmə proseslərinin intensivliyinin artırılması və bu sahənin mövcud texnoloji qurğularının xammal təhizatının sabit təmin olunması məsələləri kompleks baxılmalı və nəzərə alınmalıdır;

- neft-qaz xammalı üzrə emal sahələrinin genişləndirilməsində özəl sahibkarlığın və biznes subyektlərinin iştirakının təşkili və stimullaşdırılması mexanizmləri, o cümlədən, konkret fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirilməli, qanunvericilik bazası təkmilləşdirilməli, bu sahədə müasir və rəqabətqabiliyyətli emal müəssisələrin yaradılmasına baxılmalıdır və s.

Ölkəmizdə neft-qaz resurslarından müasir dövrün, dünya iqtisadi proseslərinin inkişaf tendensiyalarının, iqtisadi inkişaf prioritetlərinin transformasiyalarının, iqtisadi və maliyyə böhranlarının mühüm aspektləri də nəzərə alınmaqla, istifadə modellərinin işlənilib hazırlanması və səmərəli emal şəbəkəsi kompleksinin təşkilini şərtləndirir. Bu məqsədlə bir sıra tədbirlərin reallaşdırılması məqsədəuyğun hesab edilir:

- ölkəmizdə yanacaq-enerji resurslarından, ilk növbədə, neft-qaz resurslarından istifadənin konseptual əsasları müasir dövrün adekvatlığı baxımından yenidən işlənilib hazırlanmalı və təkmilləşdirilməlidir;
- neft-qaz sənayesinin resurs balansının obyektiv qiymətləndirilməsi və bu sahənin müasir emal kompleksi şəbəkəsinin yaradılması təmin olunmalıdır;
- neft-qaz sənayesi emalına daxili investisiyalarla yanaşı, xarici investisiyaların cəlbinin genişləndirilməsi mexanizmlərinin və hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi tədbirləri genişləndirilməlidir;
- neft-qaz sənayesinin emal şəbəkəsinin inkişafı məqsədi ilə bu sahədə özəl sahibkarlığın rolunun artırılmasının stimullaşdırılması mexanizmləri formalaşdırılmalıdır;
- neft-qaz sənayesi emal şəbəkəsinin yüksək texnologiyalar əsasında inkişafının sürətləndirilməsi üçün neft-qaz xammalının emalı təyinatlı sənaye klasterlərinin və texnoparkların yaradılmasına baxılmalıdır və s.

İşin **“Azərbaycanda neft-qaz sənayesinin emal şəbəkəsinin müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi ”** adlı üçüncü fəslində Azərbaycanda neft-qaz sənayesinin emal şəbəkəsinin genişləndirilməsi istiqamətləri və perspektivləri kontekstində neft-qaz sənayesinin emal proseslərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri və ölkənin neft-qaz sənayesinin emal şəbəkəsinin genişləndirilməsi yolları müəyyənləşdirilmişdir.

Yaxın perspektivdə Azərbaycanda neft-qaz sənayesinin emal proseslərinin təkmilləşdirilməsi və bunlarla bağlı fəaliyyət mexanizmlərinin optimal olaraq müəyyənləşdirilməsi problemlərinin həll edilməsi aktual olaraq qalmaqdadır. Bu istiqamətlərdə bir sıra tədbirlərin və prioritet vəzifələrin aşağıdakı kimi ümumiləşdirilməsi məqsədəuyğundur:

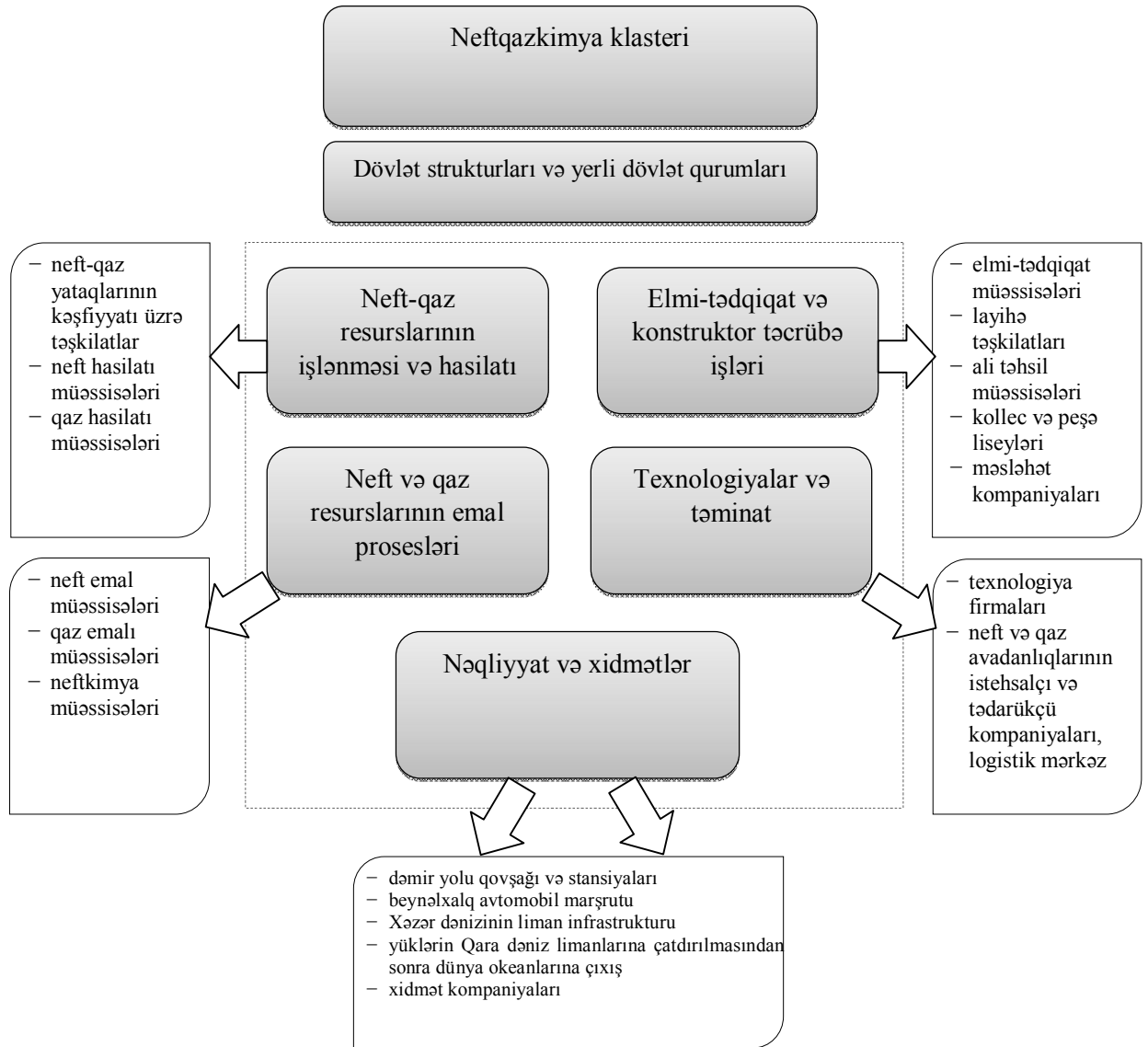
- ilk növbədə neft-qaz sənayesinin emal proseslərinin müasir vəziyyətinin dəyişdirilməsi və təkmilləşdirilməsi tədbirləri sürətləndirilməlidir;
- neft-qaz sənayesinin emalının stimullaşdırılması məqsədilə qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilməsi, bununla bağlı iqtisadi-maliyyə və təsərrüfat mexanizmləri işlənib hazırlanmalı və reallaşdırılmalıdır;
- ölkəmizin neft-qaz sənayesinin resurs potensialına adekvat emal proseslərinin təşkili üzrə məqsədli proqramlar və layihələr həyata keçirilməlidir;
- milli iqtisadiyyatın digər sektorları ilə qarşılıqlı əlaqələr və fəaliyyət baxımından səmərəli olan istiqamətlər üzrə neft-qaz sənayesinin emal müəssisələrinin yaradılması tədbirləri genişləndirilməlidir;
- təbii qaz xammalının emal istiqamətləri üzrə elmi-tədqiqat işlərinin genişləndirilməsi, bu sahədə daha səmərəli emal proseslərinin modelləşdirilməsi və tətbiqi problemlərinə kompleks baxılmalıdır;
- neft emalının dərinliyini artırmaq məqsədilə neftkimya emal sahəsinin proseslərinin yenilənməsi, təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi məsələlərinin həllini tezləşdirmək üçün kompleks tədbirlər həyata keçirilməlidir və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, neft-qaz sənayesinin emal proseslərinin təkmilləşdirilməsi bir sıra problemlərin baxılmasını, sualların cavablandırılmasını tələb edir. Bu sahənin prinsipial və əsas fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsi, hansı emal prosesləri hesabına kompleksin genişləndirilməsi suallarına adekvat yanaşma vacibdir. Neft-qaz sənayesinin emal prosesinin müasir dövrün tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi strategiyasında daha çox ortaya çıxan məsələlərə bunları aid etmək olar:

- ilk növbədə, əlavə dəyər yaratmaq baxımından hansı neft yaxud qaz xammalının cəlb ediliyi araşdırılmalı və müəyyənəşdirilməlidir;
- əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi neftqazkimya emal kompleksinin mövcud və perspektiv xammal mənbələri kifayət qədər etibarlı və uzunmüddətli bir dövrə nəzərə alınmalıdır;
- neftqazkimya emal məhsullarının daxili və xarici bazarlarda rəqabətqabiliyyətliliyi, onlara olan tələb və təkliflər ciddi öyrənilməli, marketing araşdırmaları aparılmalı, təhlillər aparılmalı, kifayət qədər əsaslandırılmış satış və ixrac strategiyası hazırlanmalıdır;
- emal proseslərinin yenilənməsi, elmi-texniki yeniliklərin tətbiqinin genişləndirilməsi, daha məhsuldar texnologiyaların emal proseslərinin cəlb edilməsi, elmi tədqiqatların intensivliyinin təmin edilməsi, istehsal güclərinin artırılması və s. ciddi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır;

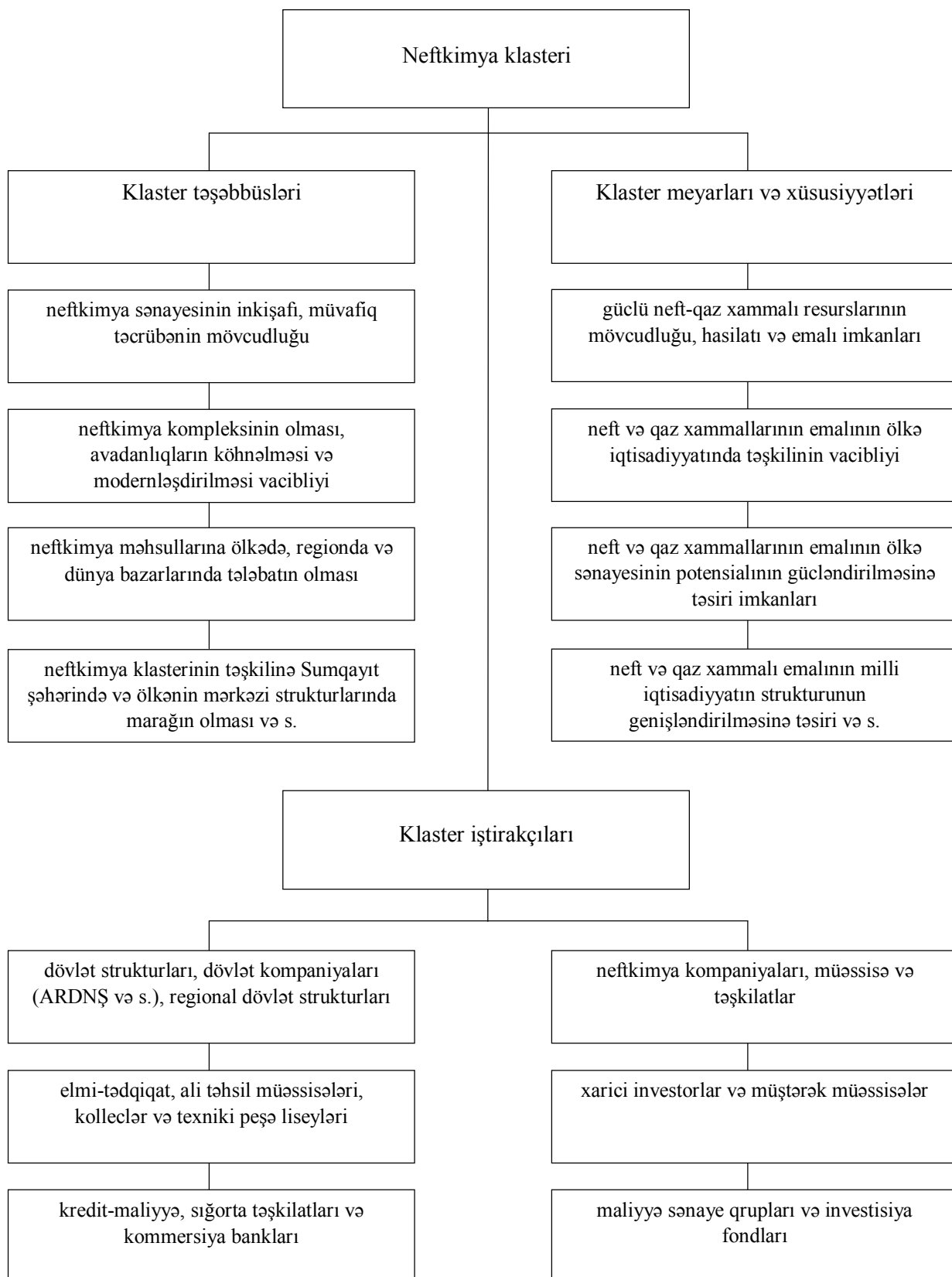
- emal proseslərinin genişləndirilməsi və inkişafının təmin edilməsi üçün uzunmüddətli əsaslı kapital qoyuluşu həyata keçirilməli, bu proseslərə müasir texnologiyalar və avadanlıqlar gətirilməli, emal proseslərinin xərcləri və itkiləri azaldılmalı, sahənin rəqabət üstünlüklərindən səmərəli istifadə reallaşdırılmalıdır;
- emal proseslərinin fasiləsiz aparılmasını, alınan məhsulların dünya bazarlarına operativ çıxarılmasını balanslaşdırmaq mühüm məsələlərdən hesab olunur, bununla bağlı təşkilati-iqtisadi, nəqliyyat-logistika problemləri həll edilməli, adekvat mexanizmlər hazırlanmalıdır;
- neftqazkimya emal kompleksinin məhsuldar işinin təşkili və neft-qaz sənayesinin əsas xammallarının emal proseslərinin təkmilləşdirilməsində innovasiya amilinin nəzərə alınması vacib şərtlərdəndir, belə ki, istehsal və emal qurğuları texnoloji baxımından vaxtaşırı yenilənməli, yeni məhsulların istehsalına şərait yaradılmalıdır və s.

Azərbaycanda neft-qaz sənayesinin emal şəbəkəsinin genişləndirilməsinin ən optimal və perspektivli yollarından biri kifayət qədər ciddi elmi-iqtisadi arqumentlərə söykənmiş, bu sahələrin resurs potensialının adekvatlığı qorunmaqla, ölkəmizin milli iqtisadiyyatının strukturunun təkmilləşdirilməsi və onun davamlı inkişafının təmin edilməsi problemləri, bunlarla bağlı strateji vəzifələr əsas götürülməklə, neft-qaz və neftkimya emalı kompleksinin yaradılması vacib vəzifə kimi qarşıda durur. Həmin vəzifənin reallaşdırılmasında bu resursların daha səmərəli emal şəbəkəsinin təşkili, xammal resurslarının hasilatı, daşınması, saxlanması və onların emal proseslərinə daxil edilməsi tsiklinin effektiv aparılması üçün ölkəmizin güclü sənaye, elmi-texniki potensialına malik mərkəzlərində - Qaradağ sənaye rayonunda və Sumqayıt sənaye mərkəzində müvafiq olaraq neftqazkimya və neftkimya sənaye klasterlərinin təşkili perspektivlərinə baxılması məqsədəuyğun olardı. Təklif olunan neftqazkimya sənaye klasterinin əsas struktur və fəaliyyət elementləri Şək.5.-də verilmişdir.

Şək.5. Qaradağ neftqazkimiya klasterinin struktur və fəaliyyət elementlərinin təxmini sxemi (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Şək. 5.-də neftqazkimiya klasterinin təşkili ilə bağlı struktur və fəaliyyət elementləri, meyarlar və s. öz əksini tapmışdır. Bu klasterin yaradılması və fəaliyyətin təşkili ilə bağlı tədbirlərin intensivləşməsinin resurs təminatı əsasən bəlli olduğundan, ilk növbədə, bu resursların yaxın 10-20 il ərzində optimal balansının tərtib edilməsi, əsaslandırılmış proqnozlar nəzərə alınmaqla, təşkili nəzərdə tutulan neftqazkimiya klasterinin miqyasının, istehsal gücünün və fəaliyyətinin əsas parametrlərinin optimallaşdırılması və müəyyənləşdirilməsi vacib şərtlər kimi çıxış edirlər. Digər bir sənaye klasteri kimi Azərbaycanın əsas sənaye mərkəzi olan Sumqayıtda neftkimiya klasterinin yaradılması və fəaliyyətinin təşkili vacibliyi diqqət çəkir. Bunun üçün uzun illər ərzində formalaşmış amillər və obyektiv dəlillər mövcuddur. Sumqayıt neftkimiya klasterinin mümkün təşkili sxemi Şək. 6-da verilmişdir.

Şək. 6. Sumqayıt neftkimya klasterinin təşkili sxemi (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Qeyd edək ki, neftkimya klasterinin təşkili ölkənin neft-qaz sənayesinin emal şəbəkəsinin genişləndirilməsində mühüm rol oynaya bilər. Belə ki, dünya ölkələrinin əksəriyyətində bu sahənin inkişafı məhz əsasən emal sahələrinin effektivliyi, məhsuldarlığı və bu sahənin təşkili mexanizmlərinin qarşıya qoyulan strateji məqsədlərə adekvatlığı ilə diqqət çəkir. Neft-kimya kompleksinin mövcud durumu ölkəmizin hazırkı iqtisadi inkişaf prioritetlərinə və onun potensialına tamamilə adekvatlıq təşkil etmir. Buna görə də, ölkəmizin milli iqtisadi inkişaf modelinin təkmilləşdirilməsi və onun inkişafının intensivləşdirilməsi, milli iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşdırılması, dayanıqlı və davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf etdirilməsi baxımından güclü rəqabətqabiliyyətlilik və ixrac potensialına malik olan neftkimya kompleksinin inkişaf etdirilməsi üçün yeni iqtisadi mexanizmlərin, o cümlədən, neft-kimya klasterinin tətbiqi bu sahənin inkişafına imkan verəcək optimal yollardan biri kimi xarakterizə olunur.

Tədqiqat materialları ölkənin neft-qaz sənayesinin emal şəbəkəsinin genişləndirilməsi yollarını ümumiləşdirməyə imkan vermişdir:

- əvvəla, qeyd etdiyimiz kimi, ölkənin neft-qaz xammalları onun fəal ixracı ilə yanaşı, bu xammal resurslarının maksimum emal hədəfləri və prioritetləri müəyyənləşdirilməli, bunlarla əlaqədar strateji tədbirlər həyata keçirilməlidir;
- neft və qaz emalı, həmçinin neftkimya emal müəssisələrinin mövcud istehsal gücləri və emal imkanları kompleks baxılmalı, yeni istehsal gücləri və kompleksləri yaradılana qədər, onların mövcud istehsal və emal potensialından maksimum istifadə edilməsi təmin olunmalıdır;
- neft-qaz xammallarının daha dərin və geniş həcmdə emalının təşkili üçün yüksək texnologiyalar əsaslı müasir emal komplekslərinin yaradılması imkanları öyrənilməli, bununla əlaqədar dünya təcrübəsində özünü doğrultmuş bir sıra yeni mexanizmlərin, o cümlədən, neftqazkimya və neftkimya klasterlərinin təşkilinə baxılmalıdır və s.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Beləliklə, neft-qaz sənayesinin formalaşması və inkişafının nəzəri aspektləri üzrə aşağıdakı nəticələri qeyd etmək olar:

1. Təbii sərvətlər və mineral resurslar, o cümlədən neft-qaz resursları dünyanın ən qiymətli resurslarından hesab olunur. Mineral resurs potensialı hər bir ölkənin və “xalqların milli sərvətləridir”, onlardan maksimum səmərəli istifadə isə mütləq təmin edilməli, resurs potensialından istifadə xalqların və millətlərin rifahını yaxşılaşdırmalı və həyat səviyyəsini yüksəltməlidir.

2. Neft-qaz sənayesinin resurs potensialının formalaşması mürəkkəb və kifayət qədər iri maliyyə resursları, investisiya qoyuluşları tələb edir, bununla belə onların formalaşması və inkişafı hər bir ölkənin ən yüksək strateji hədəfləri və məqsədləri sırasında olmalıdır.

3. Neft-qaz sənayesinin milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafında rolu nəzərə alınmaqla onun uzun müddətə inkişafı perspektivləri əsas götürülməklə, bu sahənin resurslarının səmərəlilik əmsallarının müəyyənləşdirilməsi, inkişaf amillərinin mahiyyətinin öyrənilməsi əsasında neft-qaz sənayesinin formalaşması elementlərinin sistemləşdirilməsi və baxılması təmin edilməlidir.

4. “Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında neft sənayesinin müstəsna əhəmiyyətini qeyd etməklə bərabər”, bu sahənin resurslarından kompleks və səmərəli istifadə edilməsi hesabına ölkəmizdə digər iqtisadiyyat sahələrinin rəqabətqabiliyyətli və məhsuldar emal müəssisələri şəbəkəsinin yaradılması prioritet vəzifələr kimi qarşıya qoyulmalı və reallaşdırılmalıdır.

5. Neft-qaz sənayesi özünün güclü resurs potensialı vasitəsilə “milli iqtisadiyyatın lokomotivi”, “milli iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsi”, “milli iqtisadiyyatın məhsuldar mexanizmi” və s. kimi xarakterizə olunur, milli iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşdırılmasını sürətləndirir və ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

6. Neft-qaz sənayesinin formalaşması hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatının inkişafının təmin edilməsinin əsas şərtlərindəndir və bu baxımdan neft-qaz sənayesinin inkişafı ilə bağlı problemlərin mahiyyəti üzrə fundamental baxılması, hər bir elementin nəzərə alınması, neft-qaz resurslarının işlənməsi, hasilatı, istifadəsi və emalı istiqamətləri üzrə fəaliyyətin yüksək səviyyədə təşkil edilməsi olduqca mühümdür.

7. “Neft kompleksinin formalaşması və inkişafı baxımından bu sahənin bütöv bir kompleks kimi qiymətləndirilməsi”, bununla bərabər, bütövlükdə neft-qaz sənayesinin formalaşması və inkişafına strateji yanaşma təmin edilməlidir.

8. Neft-qaz sənayesinin optimal formalaşması və inkişafı üçün bu sahənin moderin və yüksək texnologiyalar əsasında inkişaf etdirilməsinə geniş yer verilməli, bu sektorun innovasiyalı inkişafı prioritetlik təşkil etməli, “yeni neft-qaz yataqlarının kəşfiyyatının genişlənməsi, mövcud neft-qaz müəssisələrinin moderinləşməsi və onların idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi həyata keçirilməlidir”.

9. Neft-qaz sənayesinin formalaşması və inkişafının gücləndirilməsi məqsədilə bu sahəyə investisiyaların fasiləsizlik prinsipi əsasında cəlbi təşkil olunmalı, neft-qaz yataqlarının resurslarından maksimum istifadənin təmin edilməsinə kompleks yanaşılmalı, “neft-qaz sənayesində resurslardan istifadənin strateji hədəfləri, meyarları və standartları müasir dövrün tələblərinə uyğun formada baxılmalı, təkmilləşdirilməli və reallaşdırılmalıdır”.

10. Azərbaycanda neft-qaz yataqlarının tam miqyaslı işlənməsi təmin olunmalı, neft-qaz sənayesinin infrastrukturunun modernləşdirilməsi bu sahənin emal kompleksində nəzərə alınmaqla başa çatdırılmalı, neft-qaz kompleksində istehsal proseslərinin və texnoloji qurğuların məhsuldar işi təşkil edilməli, neft-qaz sənayesinin milli iqtisadiyyat üçün əlavə dəyər yarada bilən sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsi təmin edilməlidir.

Ölkədə neft-qaz sənayesinin əsas hədəfləri, onun formalaşmasının və inkişafının başlıca mənbələri, bu sahədə xammal ehtiyatları və resurs potensialları nəzərə alınmaqla neft-qaz sənayesinin müasir dövrün tələblərinə adekvat təşkili strategiyası işlənilib hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir.

Azərbaycanda neft-qaz sənayesinin emal proseslərinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri gücləndirilməli və bunlarla bağlı əsas fəaliyyət istiqamətləri və bununla bağlı problemlərin həlli yolları müəyyənləşdirilmişdir:

1. Ölkədə neft-qaz sənayesinin emal şəbəkəsinin genişləndirilməsi potensialından maksimum səmərəli istifadənin təmin edilməsi məqsədilə bu sahənin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməli və təcrübi fəaliyyət mexanizmləri yenilənməlidir.

2. Neft-qaz sənayesinin emal proseslərinin müasir vəziyyətinin ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf hədəflərinə, həmçinin neft və qaz hasilatının dinamikasına qeyri-adekvatlığı narahatçılıq doğurur və bunlarla əlaqədar olaraq, bu vəziyyətin köklü surətdə dəyişdirilməsi təmin olunmalıdır.

3. Neft-qaz sənayesinin emal proseslərinin adekvat olaraq yenidən qurulması və inkişafının intensivləşdirilməsi üçün məqsədli dövlət proqramları, müasir reallıqları və perspektivləri nəzərə alan “Azərbaycan respublikasında neft-qaz sənayesinin emal şəbəkəsinin yenidən qurulması və inkişaf etdirilməsi

Strategiya”sının işlənilib hazırlanması, qəbul edilməsi və reallaşdırılması həyata keçirilməlidir.

4. Neft-qaz sənayesinin emal proseslərinin dərinliyinin və səmərəliliyinin artırılması istiqamətində elmi-tədqiqat işlərinin genişləndirilməsi, bununla əlaqədar olaraq, fundamental-tətbiqi elmi tədqiqatların təşkilinin gücləndirilməsi, bütövlükdə neft-qaz sənayesi ilə neftqazkimya və neftkimya komplekslərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin effektivliyinin öyrənilməsi, elmi-iqtisadi əsaslandırılması, elmi-nəzəri və elmi-təcrübi arqumentlərə söykənmiş fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi təmin olunmalıdır.

5. Ölkədə mövcud neftqazkimya emalı proseslərinin xammal resurslarının, məsələn, müxtəlif karbohidrogen xammallarının, yan məhsulların, qaz kondensatının kombinasiyası əsaslı emalı şəbəkəsinin yaradılması, qurğularının istismara verilməsi və rəqabəqabiliyyətli istehsal müəssisələri şəbəkəsinin təşkili intensivləşdirilməlidir.

6. Neftqazkimya emalı məhsullarının bazar qiymətlərinin və son dəyərinin dəfələrlə ilkin xammal resurslarından yüksək olması amili əsas götürülməklə, ölkənin neft və qaz hasilatının hansı hissəsinin, yəni həcmnin emal proseslərinə yönəldilməsi məsələlərinə kompleks baxılmalı, səmərəli emal istiqamətləri müəyyənləşdirilməsi və bu istiqamətlər üzrə zəruri tədbirlər həyata keçirilməlidir.

7. Nəzərə alsaq ki, uzun illər ərzində dünyanın bir çox tanınmış neft-qaz kompaniyaları tərəfindən ölkəmizin hasilat sənayesinə, konkret olaraq, neft və qaz hasilatına külli miqdarda investisiya resursları yatırılıb və bu kompaniyaların fəaliyyətində neftqazkimya emal kompleksləri əhəmiyyətli yer tutur, bu baxımdan yaxın perspektivdə neftqazkimya emalı istiqamətində xarici investisiyaların cəlbinin stimullaşdırılması və intensivləşdirilməsi tədbirləri görülməlidir.

8. Son illərdə Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı geniş tədbirlərin görülməsini, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması təcrübəsindən çıxış etməklə, neftqazkimya emalı sahələrində sahibkarlığın və biznesin iştirakının, inkişafının gücləndirilməsi üzrə xüsusi Strategiyanın və Dövlət Proqramının işlənilib hazırlanması, həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur.

Neftqazkimya emal məhsullarının geniş həcmdə istehsalının və ixracının təşkili məqsədi ilə dünya təcrübəsinə adekvat olaraq, bu sahələrdə yeni iqtisadi mexanizmlərin, o cümlədən, neftqazkimya və neftkimya klasterlərinin təşkili ilə bağlı tədbirlərin hazırlanması və gerçəkləşdirilməsi vacib zərurət kimi qiymətləndirilir və s.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu nəşr edilmiş aşağıdakı elmi məqalələrdə və konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır:

1. Paşazadə C.H. Neft-qaz xammalının emal kompleksinin təşkilində dünya ölkələrinin təcrübəsinin mühüm aspektləri. //Odlar Yurdu Universitetinin elmi və pedaqoji xəbərləri, IV-2015.
2. Paşazadə C.H. Milli iqtisadiyyatın inkişafında neft-qaz resurslarından istifadənin aktual problemləri və perspektivləri. //“Maliyyə və uçot” № 3-4, 2016.
3. Paşazadə C.H. Azərbaycanda neft-qaz sənayesinin emal səviyyəsinin müasir vəziyyəti və onun artırılmasını şərtləndirən amillər. //İpək yolu, № 2, 2016.
4. Paşazadə C.H. Azərbaycanda neft-qaz emalı kompleksinin inkişaf etdirilməsini şərtləndirən amillər.//“AUDİT” № 2, 2016.
5. Paşazadə C.H. Azərbaycanda neft-qaz sənayesinin emal şəbəkəsinin genişləndirməsi yolları. /Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XX Respublika elmi konfransı.
6. Paşazadə C.H. Ölkədə müasir neft-qaz emalı kompleksinin təşkili məsələləri. AMEA, //Elmi əsərlər, 2016.
7. Пашазаде Дж.Г. Оценка рациональности использования потенциала переработки нефтегазовых ресурсов. //Журнал «Научное обозрение», Москва, I – 2016.

Пашазаде Джаваншир Гуммат оглы
Актуальные проблемы и перспективы расширения
перерабатывающей сети нефтегазовой промышленности в
Азербайджане
РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа состоит из введения, 3-ех глав, 8 параграфов, выводов и предложений, списка использованной литературы.

Во введении обоснована актуальность выбранной темы, приводится состояние ее изученности, сформулированы цели и задачи, обоснованы теоретические и методологические основы, научная новизна исследования, информация об эффективности применении результатов исследования.

В первой главе **«Теоретико-методологические основы перерабатывающих процессов нефтегазовой промышленности»** на основе изучения и обобщения отечественной и зарубежной литературы исследуются теоретические аспекты формирования и развития нефтегазовой промышленности, методологические особенности использования ресурсного потенциала нефтегазовой промышленности и опыт организации перерабатывающих сетей нефтегазового сырья в мировых странах.

Во второй главе **«Анализ и оценка современного состояния перерабатывающей сети нефтегазовой промышленности Азербайджана»** на основе сбора и обобщения статистических, отчетных и других данных анализируется состояние перерабатывающей сети нефтегазовой промышленности в стране, оценена рациональность использования перерабатывающего потенциала нефтегазовых ресурсов Азербайджана и определены обуславливающие факторы организации современного нефтегазоперерабатывающего комплекса в стране.

В третьей главе **«Направления и перспективы расширения перерабатывающей сети нефтегазовой промышленности Азербайджана»** определены направления совершенствования процессов перерабатывающей сети нефтегазовой промышленности и пути расширения перерабатывающей сети нефтегазовой промышленности страны.

В заключительной части работы обобщены важнейшие методологические и практические результаты проведенного исследования, даны выводы, предложения и рекомендации.

Javanshir Pashazade Hummat
**Actual problems and prospects of extension of the processing network of
oil and gas industry in Azerbaijan**

SUMMARY

The dissertation work consists of introduction, 3 chapters, 8 sections, conclusions and suggestions, bibliography.

In the introduction justified the relevance of the chosen theme, given the state of her knowledge, goals and objectives, the theoretical and methodological bases, scientific novelty of the study, information about the effectiveness of the application of research results.

In the first Chapter "Theoretical and methodological foundations of processing processes the oil and gas industry" on the basis of study and generalization of Russian and foreign literature examines the theoretical aspects of the formation and development of the oil and gas industry, methodological peculiarities of the resource potential for oil and gas industry and experience in the implementation of the processing networks of crude oil and gas worldwide.

In the second Chapter "Analysis and evaluation of the current status of the processing network of the oil and gas industry of Azerbaijan" on the basis of collection and generalization of statistical, accounting and other data processing examines the state of the network for oil and gas industry in the country, estimated efficiency of the use of the processing capacity of oil and gas resources of Azerbaijan and defined the factors determining the organization of modern oil and gas complex in the country.

In the third Chapter, "Trends and prospects of extension of the processing network of the oil and gas industry of Azerbaijan" defines the direction of improving the processing network processes the oil and gas industry and ways to expand the processing network, the oil and gas industry of the country.

In a final part summarizes the most important methodological and practical results of the study, given the findings, suggestions and recommendations.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ**

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
НЕФТИ И ПРОМЫШЛЕННОСТИ**

На правах рукописи

ПАШАЗАДЕ ДЖАВАНШИР ГУММАТ ОГЛЫ

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАСШИРЕНИЯ
ПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕЙ СЕТИ НЕФТЕГАЗОВОЙ
ПРОМЫШЛЕННОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

Специальность: 5304.01 – «Виды экономической деятельности»

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по экономике

БАКУ – 2016

